

L. h.

Néhány vonás Fejérmegye településföldrajzához.

(A termőtalaj és letelepülések kapcsolata).*)

Fejérmegye külső arculat tekintetében két félre válik szét ú. m. síksági és dombvidéki részre. Amaz a tipusos *mezőségi*, emez az *erdői és nem tipusos mezőségi* talaj területe. A kettő között nagyjában a Velencei-tó hosszanti tengelyének irányában húzott vonal a határ. A síksági rész feltöltött diluviális, kis részben alluviális terület, az Alföld egyik darabja, de térszínileg sokkal változatosabb nála. Ki gondolná pl. hogy *Gárdony* vagy *Sárbogárd* határában 80 m-nyi szintkülönbségek vannak, vagy hogy *Dunaföldvár* nyugati határszélén 210-es magassági jelzést találunk stb. Aránylag tekintélyes, magas ék. dny.-i irányú, hosszú szelid, néhol partos hátaik mennek végig e síkságon s közöttük széles völgyek és lefolyástalan, lankás teknőformák húzódnak meg. A Duna szegélyén meredek partok emelkednek.

A dombvidék nem kevésbé változatos. Rövidség okáért elég lesz, ha csupán a Vértessről szólunk itt néhány szót.

Az elaggott Vértés főtömege szilárd, kemény, mezozóiai mészkő és dolomit. Felszíni kialakulását törések szabták meg. A régiebb harmadkor meszes s az újabb harmad- és negyedkor márgás, homokos, kavicsos üledékei és löszlerakódásai azonban laza szerkezetük miatt a tektonikus mozgásoktól nem szenvedtek. Zavar-talan településben szegélyezik a röghegységet és töltik ki a beszakadások következtében a hegység szegélyén keletkezett medencéket. A hegységet ért idősebb és fiatalabb törés-rendszer tektonikus vonalai a völgy- és forrásképződéssel szoros összefüggésben állanak. E tektonikus árkok jelölik ki a források fakadás-helyeit, a hegység és dombvidék csapadékvizeinek lefutás-vonalait, a főbb közlekedő utak irányát, részben tehát a település helyeit is. A Sárvíz hosszú völgye, a móri és bicskei horpadás, a váli és szentlászlói völgy ilyen tektonikus eredetű.

Lássuk most röviden a termőtalaj kialakulását. Ebben a tekintetben Fejérmegye területe változatosabb, mint bármelyik

*) A geológiai adatokat Timkó Imre főbányatanácsos úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani. E vázlatos beszámoló tulajdonképpen kettőnk munkája.

dunántúli vármegyéé. A dombvidék növényiségi tájtípusa a nedves éghajlatnak megfelelően az erdő, a síkságé, a száraz klíma eredményeképpen a sztyep vagy mezőség. Az erdő, a Vértes magasabb tájain bükkös, az alacsonyabban és a dombságon cser vagy vegyes lombos erdő. A síkság löszháti és homokbuckás vidéke típusos mezőség, a patakvölgyekben galéria-erdőkkel. Az erdei talajból a növényi tápanyagok kilúgozódtak a termőtalaj elszegényedett, viszont a másikban a kilúgozás csekély, tehát a tápanyagok fölhalmozódtak. Kétféle eredetű talajtípussal van tehát dolgunk ú. m. az emelkedettebb és nedvesebb területek erdei s az alacsonyabb és szárazabb területek mezőségi talajával. Vegyük most a kettőt aprólékosabban szemügyre s a vízrajzi viszonyok figyelembe vétele mellett próbáljuk ezekhez kapcsolni a telepek létrejöttét.

Előre kell bocsátanunk, hogy megyénk a legelsőbbben megszállt területek közé tartozik (részben a fejedelmi törzs és atyafisága szállásbirtoka vol); a török világban jóformán teljesen elpusztult, ezért jobbra máshonnan, részben idegen földről kellett újra benépesíteni. Az új lakosság azonban — úgy látszik — ismét a régi telepeket ülte meg, úgyhogy a korábbi lakott helyeket ma csaknem mind megtaláljuk; javarészüket persze „puszták“ alakjában.

A Vértesben uralkodólag kialakult talajtípus a szürke erdei talaj. Ez rossz fizikai tulajdonságai és tápanyag-szegénysége miatt csak fejlettebb mezőgazdasági kultúra mellett tud megélhetést biztosítani. Nem tévesztve szem előtt azt, hogy a Vértes mind a mai napig urasági birtoktest (jórészt vadászterület) volt s a vizellátás is nehézségekkel járt, az előbb említett körülménynek volt döntő befolyása abban, hogy a Vértes belsejében Kápolnát és Németegyházát leszámítva, a korai századokban jelentősebb telepet nem találunk. (Az apró várak itt nem jönnek figyelembe). A mostaniak (Gánt, Kozma és apróbb puszták) újabbkori írtásokon keletkeztek. A régi írtásokon azonban a művelés és trágyázás hatása alatt a talaj átalakult, a termelési lehetőségek kedvezőbbekké váltak s így a megtelepedés lehetősége is könnyebb volt. Ebbe a talajövezetbe esik bele az imént említett községek határa egész terjedelmében, Csákberény, Csákvár, Szár, Bakonysárkány, Ondód, Csókakő, Veleg, Balinka, Isztimér, Gúttamási és Kuti régi községek határa részben. Hozzájuk csatlakozik még egy sereg pusztá (korábban terra, possessio, vagy prédiüm).

Az egyes községek topográfiai elhelyezkedésére részletesen

nem akarunk kitérni. Elég legyen csupán annyit mondanunk, hogy belsőségük nem e talajövezeten fekszik, hanem a nyomban tárgyalandó barna erdei talajon, vagy pontosan a kettő határpáztáján, a hegység meredek talpánál, vagy az emelkedések közt fekvő mélyedésben, csaknem mindig patak mellett, rétek legelőik vagy szántók között. Valósággal keresik a vizet vagy kutakat (Kuti, Hankuta, Sövénykút, Csordakút, stb. község és dűlőnevek.*) Jellemző, hogy mindnyájan zárt községek s mint mondtuk, mind régi telepek. Úgy látszik mintha ez utóbbi tekintetben némi ellentmondásba kerülnénk előbbi (fejlettebb gazdasági kultúra) állításunkkal. De ez csak látszat. Azon a nézeten vagyunk ugyanis, hogy a Vértes alja és közvetlen környéke pld. az északnak kékfelé ágazó móri völgy, valamint a bánhida-bicskei út mente is, már a honfoglalás előtt irtott és művelt vidék volt, bár idők folytán éppúgy újra elvadult, akárcsak a török világ után s erre az így előkészített kultúrterületre telepítettek *községeket világi és egyházi földesurak*, mégpedig a barátságatlanabb területekre állattenyésztőket (juh, szarvasmarha, sertés), a szelidebb helyekre pedig olyanokat, akik személyes szolgálmaikokon felül az igényesebb úri háztartásokat nem pusztán kenyérmagvakkal, hanem sokkal inkább állati termékekkel, aztán gyümölcscsel, borral, viasszal, mézzel stb. is el tudták látni s építkezéshez és apróbb iparos mesterségekhez is értettek. (Az egyházi alapító-oklevelek e tekintetben felette tanulságosak). Ugyanezt látjuk a Vértes komáromi oldalán is, ahol az első telep (*Szentkereszt* magában az előhegységben), egyházi alapítás, s már első okleveles említése alkalmával nemcsak szántókat, hanem szőlőket (gyümölcsösöket) is hagyományoznak a monostornak. A tervszerű telepítés tekintetében igen tanulságos vallomásokat olvashatunk ki az egyes helynevekből is, de erre most nem térünk ki.***) (Feltűnő a sok törökös hangzásu helynév a Vértes mindkét oldalán).

A vegyes erdő régióján *barna erdei talajok* alakultak ki. A mezőgazdasági termelés itt már biztosabb, szőlőnek, gyümölcsfélének ez a talaj felel meg legjobban. Ha az erdő lekerül róla, településre igen alkalmas területek lesznek belőle. Ide tartozik a Bakony keleti végződésének lejtőin *Mór és környéke, Isztimét, Gúttamási, Inota, Iszkaszentgyörgy vidéke*, a Vértes alatt *Csák-*

*) Még több a kut-as helynév a szomszéd, meszes Bakonyban.

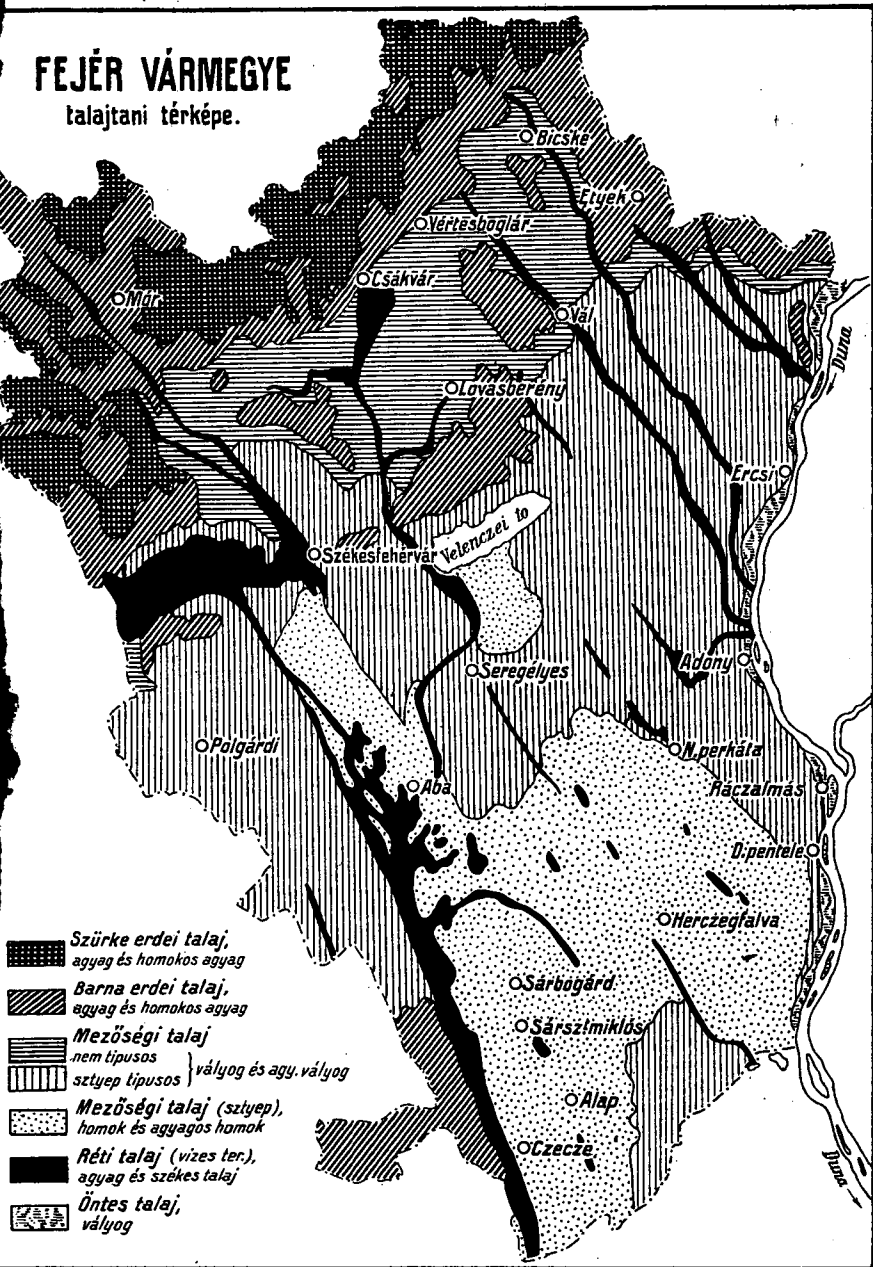
**) Mégis felemlítjük: Kápolnát és Nemetegyházát, mint egyházi, Csákberényét, Csákvárát és Gút-Keled-Tamásiját, mint világi nemzetségi telepeket.

berény, Boglár, Bodmér, Barok, Csabdi dombjai a *bot-, etyeksóskuti dombok*, a *Velencei-hegy környéke* és délen *Igar* vidéke. Itt is a telepített, zárt, patakminti községforma az uralkodó típus. - Létrejöttüket természetesen egyéb körülmények is elősegítették, elsősorban a közlekedő utak, nevezetesen a móri és bícskei völgyek Győr, Tata, Komárom, azután a Vértesalji, Fejérvár és Esztergom között. Külső habitusát tekintve egyedül áll a megyében a kopá hegylejtőre épült, soványhatárú *Inota*, karsztjellegű, bővizű, régebben halban bővelkedő, őrlő és kallómalmokat hajtó forrásával (régábbi neve *Malmosinota*) s lemezes mészkőből épített csupa kőházaival. Ez már átmenet a bakonyi kőház-területhez, míg a megye többi részén csaknem kivétel nélkül (*Bot, Csákberény, Tárnok*) az alföldi jellegű vályógházak uralkodnak. Hogy az elsődleges telepítésekben a malmoknak is fontos szerep jutott, éppen itt a Vértes alatt lépten-nyomon konstatálhatjuk. (Kallómalmok és juhtartás. Még szembeűnőbb ez a Bakonyban).

A Velencei-hegy és Vértes közötti medence javarészből diluviális kavics és lösz. Ezen a területen az erdő kipusztulása nyomán nem típusos sztyep, hanem ú. n. *erdősztyep* alakult ki, melynek agyag és agyagos vályogszelvényében az egykori erdőborítottság jellegei még felismerhetők. Ez az övezet kisebb foltokkal megszakítva széles pászttát alkot a móri és ú. n. szentlászlói völgy, *Bodajk, Csákvár, Bicske, Gyűrő, Vál, Pátka* és *Moha* között. Az erdőborítottság itt-ott a helynevekben is fennmaradt pl. *Bicske* eredetileg *Bikcse* (= Bükköcske?), *Haraszt* és *Cser Váltól* ny.-ra, ugyanott *Gyűrűsalja*, sőt *Tordas* határában találjuk *Erdőhátat* is. Ezen az övezeten is zárt községeket találunk, helyenkint terjedelmes határokkal. Ezek az utóbbiak azt igazolják, hogy a község jelenlegi területébe a közigazgatás több, régebben különálló pusztát olvasztott be. Érdemesnek tartjuk itt felemlíteni, hogy az 1715. évi összeírás csak 48, az 1720-as 53 községet talált a megye területén, kb. 12-szer kevesebb lakossal mint jelenleg, melyek három község kivételével az elmaradt kétfordulós rendszerrel gazdálkodtak. (A szántóföldek elenyésző kicsinyek voltak a szőlők mellett). Még 1850-ben is (Magyar Hírlap 1850 208) csak 75 községet írnak össze 108 pusztával szemben, feleannyi lakossal mint ma, míg jelenleg 103 község és 270, száz lakoson felüli telep (majorság, pusztá, külterület) van megyénkben. A községek itt is mindenütt patakvölgyekben, vagy a nedves és száraz területek határán fekszenek. Nagyon tanulságos ez pld.

FEJÉR VÁRMEGYE

talajtani térképe.

a móri és váli völgyben. A községek sűrűn egymásmellett, mindkét helyen a völgyek talpára húzódnak (malmos községek és telepek a móri völgyben), míg a határok a völgyet kétoldalt kísérő száraz, szántóknak alkalmas hátakra nyulnak át. A Velencei-hegység és Vértes között a községek távol fekszenek egymástól, különös előszeretettel a védettebb fekvésű mélyedésekben (*Csabdi, Bicske, Acsa, Barok, Pázmánd*) vagy néhai tófeneknek szélén (*Forna, Pátka, Lovasberény*). A pátkai halastó valamikor híres volt, kőgátja római eredetű (1860-ban csapolták le). Ez a tóparti település, mely részben a halászatból való megélhetés, (illetőleg halszolgáztatás), részben az állattartás stb. folyománya, a Vértes tulsó oldalán is általános. Emeltebb száraz térszínen pl. *Söréd, Crond, Magyaralmás*, kisebb mélyedésben *Kisfalud* és *Csala*. A regiek közül *Tófalu* (ma Tóhely-domb, határnév).

A megye többi alföldi részét vizenyős területek s a közvetlen dunamellék kivételével a száraz klíma hatása alatt kialakult *mezőség* foglalja el, mégpedig a megye keleti felét és nyugati szegélyét a *vályog* és *agyagos vályog*, közepe táját a *homok és agyagos homok feltalajok*. A talaj gazdagsága főleg a lösz-hátak vályogféleségeiben olyanfokú, hogy rajta a legkiválóbb minőségben termelhetők a gabonafélék. A terméshozamok azonban az aszályra hajló éghajlat miatt nem biztosak. Az első települők kezdetleges (egyoldalú, extenzív) mezőgazdasági rendszere teljesen a véletlen esélyeinek volt itt kitéve, a lösz és homok tehát az első települők által csak legeltető gazdálkodásra volt felhasználható. De nyár derekán már a legelő is kiszült, úgyhogy a kényesebb jószág a patakvölgyek vizes rétjeire szorult, csupán a juh érte be soványabb táplálékkal s ma is a déli, részben szikes, részben homokbuckás vidékek a legbirkásabb területei a megyének. Tipusos mezőség *Tárnok, Martonvásár, Nyék* környéke s a *Sárvíz jobb oldalának löszháta*. Nagyobb homokterületek *Sárszentmihály, Sárpentele, Battyán, Aba, Keresztúr, Szentmiklós, Alsóalap, Vajta, Németkér* a Sárvíz mentén, továbbá *Sárosd, Perkáta* és *Hercegfalva* vidéke. A homok javarészen futóhomok, melynek bucka közötti árkaiban a talajviz felszaporodván, mocsaras laposok keletkeznek, gyakran szikes foltokkal. A talajviz mindenütt magasan áll. Ezt és a réteket nemcsak a hegységből eredő patakok vize táplálja, hanem a homokbuckák és löszhátak számos forrása is. A csapadékvizek ugyanis a homokon és likacsos löszön a mélyebb szintekbe szivárognak s az árok fekjét

alkotó diluviális és pontusi agyagon megrekedve a törésvölgyek talpán, néha árvízszerűleg felfakadnak. (Ilyen eset volt 1816-ban Szolgaegyházán, mikor a kiáradó talajvizet közmunkával kellett a perkátai tólaposokba lecsapolni). Száraz nyáron viszont a felszíni vizek elapadnak, azért olvassuk egy régi oklevélben, hogy vízszűke alkalmával közös megállapodást létesítettek az állattartó gazdák, melynek értelmében bármelyikük birtokán találnak vizet, minden ellenszolgáltatás nélkül közösen használhatják ivó és itatóvíznek, nemesek jobbágyok egyaránt (Alsószentiván).

Feltűnő már most, hogy ezen a mezőségi területen különösen a Velencei-tótól délre a dombvidéki területtel szemben alig találunk zárt községet, hanem csupán szétszórt telepeket, szállásokat, pusztákat és majorságokat. Ennek magyarázata a következő: Az érintetlen állapotban megmaradt mezőségi tájék a természet-től legelőnek volt teremtve. Első megszállói a honfoglalók csakugyan nyájakkal járaták. Későbbi birtokosai a besenyők és kunok szintén így éltek s ők is akárcsak az Alföldön „szállásokat” emeltek rajta, bizonyára a korábbi ülések helyén*). A török világ ezeket az időközben mindjobban egyénivé váló telepeket elsöpörte, de az egyes telepek vagy szállások nevét a helyben maradt pásztorság tovább is fenntartotta. A török világ után gazdátlanul maradt birtokok s területek, elsősorban persze legelők, földesúri kezekbe kerültek, akik a régi szállásokat eredeti helyükön visszaállították, lassankint benépesítették, majd a szántás-vetés fellendülése után majorságokká alakították. Zárt községeket eleinte nem létesítettek. A gyérszámú község később húzódott össze ezekből a szállásokból, melyeket a közigazgatás községekbe osztott be. Elég ha csupán Hercegfalvát említjük meg, melynek 38.000 k. holdnyi, tehát merőben alföldi méretű határa egy sereg ilyen, korábban kun szállásból tömörült össze.

Az Alföldön ezzel szemben azt látjuk, hogy a töröktől elpusztított szállásfalvak határai vagy zálogjogon birt legelők, egyes községek, mint közbirtokosság tulajdonába mentek át, tehát nem váltak urasági birtokokká. A község mint egyetlen jogi személy azután ezeket a közös földeket kiadta közös legelőknak, majd házhelyek szerint felosztotta és tanyákat telepített rájuk.

A fejemegyei ősi s az állattartással kapcsolatos szállások település-módját a talajvíz közelsége és bősége, a számos sekély

*) Lásd: Néhány vonás Fejemegye népességének tömörüléséhez. Földr. Közlem. 1918. 119. l.

tó és semlyék is elősegítette, akárcsak a régi alföldi legeltető szállásos, vagy a későbbi szántóvető tanyavilágot is.

A vízellátás t. i. a sűrű telepeken éppugy nem ütközött nehézségekbe, mint a széleshatárú alföldi községekben, az ezernyi tanya mellett sem. Mégis világosan látszik, akárcsak az Alföldön (Kis- és Nagykunság), hogy a nagyobb telepek az állóvizek partjaira kíváncsoztak a jószág könnyű vízellátása, tűzbiztonság, vályogvetés stb. kedvéért. Ugyanezt látjuk a löszhátak területén is. A párhuzamos szentlászlói és váli völgyben a völgy talpán ülnék a községek és majorok, míg a száraz löszháton, melyekről horhos utak vezetnek le kétoldalt a völgyekbe, alig találunk néhány majort, egyetlen fűrt kúttal (pld. Tordas és Martonvásár között), míg a faluban mindenütt bőségesen van víz, úgyhogy pld. Tordason a gabonás vermeket a kertalatti száraz legelőre kellett a talajvíz miatt csoportosan kitelepíteni.

A megyének most említett ék-i, lösszel borított halmos vidéke, arculatilag és talajbelileg lényegesen elüt a homokos mezőségi tájaktól és emélfogva gabonatermelésre, szőlők és gyümölcsösök plántálására is alkalmas volt, habár nem is olyan mértékben, mint a Vértesalja, éppen azért ezt a vidéket is korán megülték, illetőleg telepítették be a korai Árpádkorban egyházi és világi urak s ez a községes településtípus éppugy megmaradt napjainkig, (néhány közbirtokossági községgel pld. Baracs, Baracska*) mint az első, állattartásra alapított birtokbavétel képét megőrzött fejérmegyei alföldi szállás településtípus.

A hegyvidéki és síksági szőlőhegyközség településtípust (*Jenő, Úrhida, Hercegfalva határa stb.*) csupán megemlítve, még az öntéstalajok falváról néhány szót. Ezek a Duna jobb partján ott vannak, ahol a meredek diluviális partfalak rogyási helyén a Duna vályog-hordalékot halmozott fel (*Érd, Batta, Ercsi, Adony, Rácalmás, Dunapentele.*) Mindnyájan régi, (részben római eredetű) zárt telepített község, a Duna és a Buda - baranyai ősrégi út mellett. Eredetük részben kedvező fekvésű helyzetükben rejlik. *Adony* (cum equaciis) már az Árpádkorban ismert átkelő hely volt a csepeli *Lórévvel* átellenben. A számos átkelő hely volt különben részben az oka, hogy Fejérmegye hajdan nagy darabon a Duna balpartjára is átterjedt.

Bátky Zsigmond.

*) *Pesty* kézírata szerint *Baracs és Kisapostag* a hatvanas évek elején 18 közbirtokossági majorból állott és erdős helyen feküdt. *Baracska*t Pálffy Balázs elszegényedett maradékai és cselédjei lakják; összesen 1600 lakosa van, de köztük se jobbágy se zsöllér nincs (!).